УДК 801.82

И.Г. Гомәров

БОЛГАР ЧОРЫ ӘДӘБИЯТЫН ӨЙРӘНҮДӘ ЯҢА ЯЗМА ЧЫГАНАК: СӨЛӘЙМАН БИНЕ ДАУД СУВАРИНЫҢ «ЗӨҺРӘТ ӘР-РИЙАЗ...» ӘСӘРЕ

Данная статья посвящена исследованию малоизученного письменного памятника периода Волжской Булгарии – «Зухрат ар-рийаз...» Сулеймана бин Дауда Сувари. На основе многочисленных литературных и исторических источников автор раскрывает роль Сулеймана бин Дауда Сувари в формировании литературы Волжской Булгарии.

Ключевые слова: литература Волжской Булгарии, Таджаддин Булгари, Большой тирйак, фармакогнозия, Сулейман бин Дауд Сувари, Зухрат ар-рийаз, медиевистика, исламское богословие.

This article is devoted to the study of a little-studied written monument of the period of Volga Bulgaria – «Zukhrat ar-riyaz...» by Suleiman bin Daoud Suvari. Based on numerous literary and historical sources, the author reveals the role of Suleiman bin Daoud Suvari in the formation of the literature of Volga Bulgaria.

Keywords: Literature of Volga Bulgaria, Tajuddin Bulgari, Big Tiryak, pharmacognosy, Suleiman bin Daoud Suvari, Zuhrat ar-riyaz, Medieval studies, Islamic theology.

Быел киң җәмәгатьчелек Идел буе Болгар дәүләтендә рәсми рәвештә ислам дине кабул ителүгә 1100 ел тулу тарихи датасын билгеләп үтәргә җыена. Әлеге чара тагын бер кат дөнья цивилизацияләре тарихында татарларның ата-бабалары нигез салган Болгар дәүләтенең тоткан урынын һәм әһәмиятен барларга, Болгар чоры мәдәниятенең, шул исәптән сүз сәнгатенең үзенчәлекләре турында сөйләшергә уңай форсат тудыра.

Бүген Идел буе Болгар дәүләтенең икътисади-мәдәни алгарышы хакында нәшер ителгән күпсанлы фәнни язмалар, фәнни-популяр басмалар белән танышырга мөмкин. Шәрык һәм Европа галимнәре хезмәтләрендә, Шиһабеддин Мәрҗани (1818–1889), Морад Рәмзи (1855–1934), Ризаэддин Фәхреддин (1859–1936) кебек татар галимнәре язмаларында телгә алынган дистәләрчә болгар галимнәре, рухани һәм язучыларының исемнәре татар-төрки тарихы буенча мәгълүматы булган укучыга яхшы таныш. Алар арасында X–XIV гасырлар аралыгында яшәгән Ягъкуб бине Ногман Болгари, Хуҗа Әхмәд Болгари, Әбелгаля Хәмид бине Идрис Болгари, Ибраһим бине Хозыр Болгари, шәех Мөхәммәд Болгари, Таҗеддин бине Йуныс Болгари, Ибраһим бине Йосыф Болгари, Садреддин бине Галәведдин Болгари, Хәсән бине Гомәр Болгари һ.б. күренекле шәхесләрнең исемнәре бар.

Урта гасырлар мөселман дөньясында бу затларның күпчелеге мөхтәрәм голямалардан саналган, аларның шәригать кануннары, әдәпәхлак мәсьәләләре, тарих һәм тыйб гыйлемнәренә мөнәсәбәтле төрле хезмәтләр язып калдырганлыклары мәгълүм. Мисал өчен, Болгарда казый булып торган Ягъкуб Болгариның әлеге ил тарихына багышланган китап язуы хакында билгеле. Шулай ук Хуҗа Әхмәд Болгариның «әт-Тарикать», «Фәваид әл-Җәваһир», «әл-Җамигъ» хезмәтләре, шәех Мөхәммәд әл-Болгариның «Хәзинәт әл-голяма вә зиннәт әл-фөкаһә», Ибраһим бине Йосыф Болгариның «Шәрх Адәб әс-сәхаиф», Ибрахим бине Хозыр әл-Болгариның «Осул әл-Хөсами» исемле хезмәтләре булуы турында Мөхәммәд әл-Бәздәви (1010–1089), Гобәйдулла әл-Мәхбүби әл-Бохари (Садр әш-Шәрига әл-Әсгар, 1346–1347 елларда вафат), Хаҗи Хәлифә (Кятиб Чәләби, 1609–1657) кебек мәшһүр дин галимнәре язып калдырганнар [Рәмзи, б. 317–329].

Борынгы чор һәм Урта гасырлар язма сүз сәнгатенең үзенчәлекләре турында ышанычлы һәм төпле фикер тудыру өчен, иң беренче чиратта, шул гасырларда иҗат ителгән текстларның булуы шарт. Болгар чоры мәдәнияте турында сөйләгәндә, әлеге җирлектә туган яки бу төбәктән чыккан шәхесләр каләменнән төшкән ядкярләрнең бик аз күләмдә генә сакланып калуы күзгә ташлана. Узган гасырның туксанынчы елларына кадәр болгар-татар мәдәниятенең югары үсешкә ирешкәнлегенә ышанычлы дәлил вазифасын Кол Галинең «Кысса-и Йосыф» дастаны үтәп килде. Шагыйрьнең сәнгати осталыгы, әсәрнең нигезенә яткан идея-эстетик фикерләрнең фәлсәфи тирәнлеге, рухани әдәбиятка ныклы бәйләнеше һәм үзеннән соңгы татар сүз сәнгатенә көчле тәэсире җәһәтеннән әлеге ядкяр болгар-татар сүз сәнгатен өйрәнүдә текстлар җитешмәү мәсьәләсен икенчел планга күчерергә ярдәм итте. Дөрес, XIX гасырда ук Шиһабеддин Мәрҗани татарлар тарафыннан яратып укылган берничә әдәби әсәрне, шул исәптән, «Кисекбаш» китабын Болгар чорында иҗат ителгән әсәр буларак телгә алган иде. Әмма ул заманда да, аннан соңгы дәвердә дә әдәбият галимнәре тарафыннан Мәрҗани карашларын тәфсилле раслаган яки дәлилле рәвештә кире каккан фикерләр әйтелмәде.

Узган гасырның туксанынчы елларында татар галимнәре тарафыннан Болгар чорында язылган ядкярләрне барлау хәрәкәте активлашып китә. Әлеге эшчәнлек нәтиҗәсендә 1996 елда университет профессоры М.Г. Госманов Иран архивларында сакланып, безнең көннәргә килеп ирешкән «Әт-Тирйак әл-кәбир» (Зур тирйак[1]) кульязмасының копияләрен алдыра. XIII гасырның беренче яртысында яшәгән Болгар табибе Таҗеддин Болгариның фармакогнозия өлкәсенә караган әлеге хезмәтен күренекле шәрыкшенас Ә.Б. Халидов гарәп теленнән рус теленә тәрҗемә итә һәм аерым бер китап рәвешендә бастырып чыгара [Таджаддин ал-Булгари]. Шул рәвешле Идел буе Болгар дәүләте мәдәниятенә бәйләнешле тагын бер хезмәтнең тексты

[1] Тирйак – агулануга каршы дәва, дару.

фәнни әйләнешкә тәкъдим ителә. Шунысы мөһим, әлеге әсәр кульязмасының Иран архивларында саклануы турында галим Габдрахман Таһирҗанов 1979 елда ук «Тарихтан – әдәбиятка» исемле китабында искәртеп уза. Күргәнебезчә, бары тик ике дистә елга якын вакыт үткәннән соң гына, «Әт-Тиръяк әл-кәбир» ядкяре кабат фән мәйданына кайтарыла. Таҗеддин Болгариның тыйб гыйлеменә караган тагын ике рисаләсе – «Мохтасар фи мәгърифәт әл-адвийә» (Гади даруларны ясау турында кыскача трактат) һәм «Әл-Адвийййә әл-муфрада» (Гади дарулар) исемле хезмәтләре белгечләр тарафыннан текстологик эшкәртелеп, рус һәм татар телләренә тәрҗемә ителү чиратын көтә бирә. Бу – һичшиксез, борынгы язма мирасыбызны кайтару һәм таныту өлкәсендәге төп бурычларыбызның берсе.

«Әт-Тиръяк әл-кәбир» кебек үк барлыгы мәгълүм, әмма тулы тексты бүгенгә кадәр фән мәйданына куелмаган тагын бер чыганак – Сөләйман бине Дауд Сувариның «Зөһрәт әр-рийаз вә нөзһәт әл-колүб әл-мирадз» (Бакчаларның матурлыгы һәм авыру күңелләрнең юанычы) исемле әсәре.

Әлеге әдипнең иҗаты турында беренче мәгълүматлар госманлы галиме Хаҗи Хәлифәнең «Кәшф әз-зөннун...» исемле китабында китерелә. Урта гасырларның ышанычлы библиографик чыганакларыннан саналган бу хезмәттәге мәгълүматлардан Сөләйман бине Дауд Сувариның башта фарсы телендә вәгазь жанрына караган «Бәһҗәт әл-әнвар мин хафият әл-әсрар» (Күңел серләрен яктырткан нурлар чаткысы) исемле әсәр язуы, аннан аны «Нөзһәт әл-колуб әл-мирадз» (Авыру күңелләрнең юанычы) исеме астында гарәп теленә тәрҗемә итүе, соңыннан, текстка Коръән аятләре һәм хәдисләр өстәп, бу хезмәтен «Зөһрәт әр-рийаз» исеме белән атавы аңлашыла [Хәлифә Хаҗи, б. 257].

Сөләйман бине Дауд Сувариның «Зөһрәт әр-рийаз...» исемле әсәр язганлыгы мәгълүм булса да, аның кульязмалары XX гасыр азагына кадәр татар медиевистикасы фәне өчен билгеле булмый. Дөрес, Шиһабеддин Мәрҗани әлеге әсәрнең бер нөсхәсе үз кулында булганлыгын хәбәр итә, Морад Рәмзи *«Мәккәдә яшәгән вакытымда «Зөһрәт әр-рийаз...»ның таркау һәм борынгы бер кульязмасын үзем дә күрдем. Аның һәр мәҗлесе остазы һәм шәехе Хәмид казый тарафыннан сөйләнгән хәдис белән башлана, шуннан мин дә берсен үземә күчереп алган идем»*, дип искәртә [Рәмзи, б. 325]. XX гасырның соңгы чирегендә Төркиянең Төп Капу музеенда бу ядкярнең бер күчермәсе саклануы мәгълүм була. Шушы ук вакытларда тарихчы галим Сөләйман Рәхимов тарафыннан Төркиянең «Сөләймания» китапханәсе фондларында «Зөһрәт әр-рийаз...»ның берничә кульязма нөсхәсе барлыгы ачыклана һәм араларыннан иң борынгысының копиясе алына. Тәбриз шәһәрендә 1329 елда Госман бине Мөхәммәд әр-Рухи әл-Әнкари исемле кеше тарафыннан күчереп язылган бу нөсхәнең күчермәсе бүген Татарстан Милли китапханәсе фондларында саклана. Моннан тыш Россия, Төркия, Иран, Мисыр, Голландия, Франция, Германия кебек илләр

архивларында бу әсәрнең өч дистәгә якын кульязма күчермәләре барлыгы ачыкланды [Гомәров, б. 50–54]. Аларның кайберләре тулы вариантта, кайберләре исә мөнтәхәб, ягъни кыскартылган яки сайлап тупланган шәкелдә күчерелгәннәр. Әйтик, Төркиядә аларның саны дистәдән артып китә: иң борынгы нөсхәсе – югарыда телгә алынган «Сөләймания» китапханәсендә «Tirnovali 968» шифры белән сакланучы кульязма.

Сөләйман бине Дауд Сувари яшәгән һәм иҗат иткән чор Идел буе Болгар дәүләтенең монгол яуларына кадәрге дәверенә туры килә. Хаҗи Хәлифә кулында әлеге әдипнең туган, үлгән еллары турында төгәл мәгълүматлар булмаган, күрәсең, шуңа ул «Кәшф әз-зөннун» китабында аның вафат булу датасын күп нокталар белән генә искәртеп уза. Шулай да Сөләйман бине Дауд Суваринең яшәгән чорын, аның үз әсәрендә китерелгән аерым бер мәгълүматларга нигезләнеп, якынча билгеләргә мөмкин. «Зөһрәт әр-рийаз»ның кайбер мәҗлесбүлекчәләре Болгар иленең казые, галим Әбел Галя Хәмид бине Идрис әл-Болгари тарафыннан җиткерелгән хәдисләр белән башлана. Сөләйман бине Дауд Сувари аны үзенең остазы дип атый, әсәрендә китерелгән күп кенә хикәятләрне аннан ишеткәнлеген искәртә. Бу шәхеснең һиҗри ел исәбе белән 500 – миладиі белән 1106/07 елларда әле исән булуы мәгълүм [Мәрҗани, б. 79]. Хәдисләрне җиткерүчеләр чылбырына игътибар итсәк, Болгар казыеның аларны XII гасыр башында әле исән булган Әбү Бәкер Мөхәммәд бине Гомәр әл-Баззар (1106 елда үлгән), Әбү Бәкер Мөхәммәд бине Хәсән бине Мансур ән-Нәсәфи әл-Гавидни (1111 елда үлгән), Әбү әл-Мөгыйн ән-Нәсәфи (1114 елда вафат), Әбү Бәкер Мөхәммәд бине Габдулла әс-Сәрхәкәти (1123 елда вафат) кебек мәшһүр галим һәм мөхәддисләр – хәдис җыючылар авызыннан ишеткәнлеге күренә. Димәк, Әбелгаля Хәмид бине Идрис Болгарига хәдисләрне шушы галимнәр тапшырса, Сөләйман бине Дауд Сувари аларны үз остазыннан ишеткән булып чыга. Шуннан чыгып, Сөләйман бине Дауд Сувари яшәгән һәм иҗат иткән чорны XII гасырның беренче яртысына тәгаенләргә мөмкин. Шулай ук ул мөрәҗәгать иткән авторларга күз ташласак та, аларның мөселман дөньясының төрле төбәкләрендә XII гасырга кадәр яшәгән һәм иҗат иткән шагыйрьләр булуы ачык күренә. Җаһилият чоры шагыйре әл-Хансә (Тумадир бинте Әмр әс-Суламия, 575–645), өммәвиләр һәм габбасилар дәвере гарәп шигърияте мәктәбе вәкилләре Күсәйир Газзә (660–723), Әбү Сахр әл-Һузили (699 елда вафат), Габбас бине әл-Әхнәф (750–808), Халид бине Йәзид әл-Багдади (882 елда вафат) һ.б. әнә шундыйлардан.

Җыеп әйткәндә, югарыда искәртелгән фактлар Сөләйман бине Дауд Суваріны ислам диненең асыл нигезләрен, Коръән һәм сөннәтне, шәригать кануннарын, классик гарәп шигъриятен яхшы белгән рухани һәм әдип буларак таныта, шул ук вакытта «Бәһҗәт әл-әнвар...», «Зөһрәт әр-рийаз...» әсәрләрен Болгар чоры татар сүз сәнгатенең бүген фәнгә мәгълүм беренче язма ядкярләреннән дип карарга мөм-

кинлек бирә. Дөрес, тарихи чыганаклар бу чорда язылган башка хезмәтләр булуы турында да хәбәр итәләр. Әйтик, 1135–1136 елларда Болгарда булып киткән гарәп сәяхәтчесе Әбү Хәмид әл-Гарнатый (1080–1170) үзенең мәгълүм хезмәтендә бу илнең казые Ягъкуб бине Ногман белән очрашуы, аның «Тәварихе Болгария» (Болгар тарихы) исемле әсәр язуы турында искәртә, аннан кайбер мәгълүматлар китерә [Путешествие..., с. 31, 61]. Кызганыч ки, бу әсәрнең тексты бүген фәнгә мәгълүм түгел.

X–XII гасырларда Идел буе Болгар дәүләте, икътисади-сәяси һәм дини-мәдәни үсеш җәһәтеннән караганда, шул чордагы Европа һәм Шәрык дәүләтләре арасында алдынгы илләрнең берсе санала. Утрак тормыш, ислам байрагы астында монотеистик фәлсәфәнең идарәчелек нигезенә ятуы, Хәзәр дәүләте йогынтысыннан арыну, Европа һәм Шәрык илләре, рус кенәзлекләре белән тыгыз сәүдә һәм дипломатик мөнәсәбәтләрдә тору бу төбәктә икътисади һәм дини-мәдәни алгарыш өчен уңай җирлек тудыра. Бередә ике йөзгә якын эреле-ваклы кала һәм салаларның яшәп килүе, аларда һөнәрчелек һәм сәүдәнең чәчәк атуы илнең сәяси һәм икътисади-мәдәни үсеш ягыннан алга китүе хакында сөйли. Әлеге шартларда сүз сәнгатенең югары дәрәҗәгә ирешүе, тәгаенләп әйткәндә, руханият, гыйлем һәм әдәбият мәйданында Ягъкуб бине Ногман Болгариның «Тәварихе Болгария», Сөләйман бине Дауд Сувариның «Зөһрәт әр-рийаз...», Таҗетдин бине Йуныс Болгаринең «Әт-тиръяк әл-кәбир» кебек хезмәтләре барлыкка килү гайре табигый хәл түгел, әлбәттә. Кол Галинең бер гасыр соңрак язылган мәшһүр «Кыйсса-и Йосыф» әсәрен дә әнә шул чорда формалашкан мәдәни алгарыш традицияләре нигезендә иҗат ителгән ядкяр дип карау дөрес булыр.

«Зөһрәт әр-рийаз» әсәренең композицион корылышы Урта гасырлар Шәрык әдәбияты традицияләре кысаларында башкарылган: ул кереш, алтмыш җиде мәҗлес һәм йомгак өлешеннән гыйбарәт. Мәҗлесләрнең исемнәре тәртип саннары һәм Коръәннән китерелгән аятьләр белән тәгаенләнгән. Мисал өчен, тәүге бүлек «Аллаһы Тәгаләнең «Тәхкыйк, Без Адәмне саф балчыктан яраттык» сүзләре турында беренче мәҗлес», унберенче бүлек «Аллаһы Тәгаләнең «Муса үзенең кавеме өчен су сорады...» сүзләренә карата унберенче мәҗлес», кырык тугызынчысы «Аллаһы Тәгаләнең «Сезгә үз арагыздан бер Рәсүл килде» дигән сүзләре хакында кырык тугызынчы мәҗлес» дип атала. Мәҗлесләрнең эчке төзелешендә дә билгеле бер тәртип, хикәяләнү рәвеше өстенлек итә. Һәр мәҗлес исемдә яңгыраган Коръән аятьләрендәге фикерне дәлилләү өчен китерелгән хәдис – Мөхәммәд пәйгамбәрнең сүзләре белән башланып китә. Әйтик, җиденче мәҗлеснең исемендә Коръәннең «Гыймран» сүрәсеннән алынган *«Әйт: «Әгәр Аллаһны яратсагыз, минем арттан барыгыз»* аяте урын алган. Бу аятьнең асыл нигезендә яткан «ярату» төшенчәсен тулырак ачу өчен бүлек башында *«Иманга килмичә, сез җәннәтле була алмассыз, ә бер-берегезне яратмый торып, иманлы була*

алмассыз. Сезгә бер-берегезне яраттыра торган изге гамәлне күрсәтергәме икән? Үзегез арасында сәламнәрне таратыгыз» дигән хәдис китерелә. Алга таба автор тарафыннан мөселманнар арасында булырга тиешле яхшы мөгамәлә, бер-береңә игътибарлы булу, һәрдаим ярдәм итешеп яшәү, туганнар арасындагы яхшы мөнәсәбәтләрнең күркәм сыйфатлары хакында сөйләнә. Сөләйман бине Дауд Сувари үз фикерләрен Мөхәммәд пәйгамбәрнең эш-гамәлләрен үрнәк итеп китерү юлы белән раслый, *«Рәсүлуллаһ (аңа Аллаһның сәламе булсын) Сәгъ бине әр-Рәбигъ һәм Габдрахман бине Гәүф арасында кардәшлек мөнәсәбәтләре урнаштырды. Бу намуслылыкта һәм тәкъвалыкта, гөнаһлардан һәм дошманлыктан саклануда бер-береңә булышу өчен, чит кешеләр арасында кардәшлек урнаштыру мөмкинлегенә ишарә булып тора»,* дип белдерә.

Сөләйман бине Дауд Сувари фикеренчә, югарыда искәртелгән күркәм әхлак сыйфатларының нигезендә ярату хисе ятарга тиеш. Ислам динендәге ир һәм хатынның бер-берсен яратуы, ата-ананың балаларына мәхәббәте, туганнарның бер-берсен якын итүләре, Мөхәммәд пәйгамбәр һәм аның сахабәләрен ярату – болар барысы да инсанның Аллаһы Тәгаләгә карата булган риясыз һәм чиксез мәхәббәтенең чагылышлары. *«Кодрәтле һәм бөек Аллаһ әйткән: «Дөреслектә, инанучылар – кардәшләр». Пәйгамбәр (Аллаһның аңа сәламе булсын) әйткән: «Аллаһы Тәгаләнең яшерен серләренең берсе – Кодрәтле һәм бөек Раббыңның ризалыгы өчен башка кешене яратып, иманлы булуның рәхәтен табу». Аллаһка мәхәббәт дигәндә, Аның ризалыгын китереп чыгаручы бар нәрсәгә карата мәхәббәт күздә тотыла: Аның гүзәл фатыйхасына, матур бүләкләренә, изгелекләргә рәхмәтенә, күндәмлеккә әҗеренә. [...]*

Аллаһтан килгән изгелек – мәңгелек. Калган бар нәрсә – вакытлы күренеш. Бар ярату кодрәтле һәм бөек Аллаһ ризалыгы өчен, ул бу дөньяда да, теге дөньяда да бар һәм булачак. Бары тик Аллаһ кына хакыйкатьне ачыклый һәм гүзәл әҗерен җибәрә. Әгәр дә ярату Аллаһ ризалыгы өчен түгел икән, ул дошманлыкка әверелә», дип белдерә әдип.

Мәхәббәт төшенчәсен шушы рәвештә аңлау һәм аңлату аның Урта гасырлар ислам дөньясында киң таралыш алган суфичылык идеясендәге иляһи мәхәббәт концепциясе белән дә аваздаш икәнлеген ачык күрсәтә. Шуңа күрә бу бүлек-мәҗлестә автор тарихта беренче суфилар буларак мәгълүм Зу-н-нун әл-Мысри, Рәбига әл-Гадәвия тарафыннан әйтелгән фикерләргә урын бирә. Соңгысының тасаувыф әдәбиятында еш таралган түбәндәге мәшһүр сүзләрен китерә: *«Рәбига Гадәвия әйткән: «Йолдызлар юкка чыкты, патшалар капкаларын япты, ә синең капкаң ачык, Раббым! Син имансызларга биргән бу дөньядан миндә бернәрсә дә калмады, киләчәк дөньяда да бернәрсәм дә юк, Син аны иманлылар арасыннан баш күтәргәннәргә бирдең. Миңа бу дөньядан да, теге дөньядан да бернәрсә дә кирәк түгел, бары тик Сине күрергә генә булсын».*

Шулай ук Сөләйман бине Дауд Сувари суфичылыкның хәрефчелек юнәлешендәге аерым бер төшенчәләрне гарәп хәрефләренә салынган яшерен мәгънәләр аша ачу алымына да еш мөрәҗәгать итә. *«Мәхәббәт» сүзе дүрт хәрефтән тора, диләр: «мим», «хә», «бә», «һә». Кол башта ике хәрефне әйтә, аннан соң бүләк йөзеннән Аллаһ аңа тагын ике хәреф җибәрә. Колга килгәндә, ул «мим» һәм «хә» хәрефләрен куллана. «Мим» – үзен Барлыкка китерүчегә хезмәт итүен дәвам итәргә теләп сагышлану, «хә» – кол мәхрүм булган гыйлемнәрне уйлап сагышлану билгесе. Һәм Аллаһ аны «бә» хәрефе – вөҗданлылык һәм «һә» хәрефе – туры юлдан йөрү сыйфаты белән бүләкли»*, дип белдерә автор.

Алга таба әлеге мәҗлестә язучы үз фикер-карашларын расларлык берничә риваяти сюжетка мөрәҗәгать итә. Гыймран кызы Мәрьям, мөгаллим һәм аның шәкерте, хуҗа һәм аның хезмәтчесе турындагы кыска-кыска хикәятләр әнә шундыйлардан. Алар барысы да Аллаһы Тәгаләгә карата булган мәхәббәтнең олуглыгын, бар хисләрдән дә өстен булуын исбатлый, фани дөнья тормышының нигезләре шул мәхәббәт хисенә корылырга тиешлеген тәкрарлый.

Әлеге хикәятләрнең каһарман-персонажлары да – Мөхәммәд пәйгамбәр, аның сахабәләре, Гали хәзрәт һәм аның уллары Хәсән һәм Хөсәен, Хәсән әл-Басрый, Рабига әл-Гадәвия кебек тарихи шәхесләр. Мәгълүм ки, бу геройлар Шәрык дөньясында таралган дини-суфичыл эчтәлекле бик күп әсәрләрнең сюжетын хәрәкәткә китерүче төп көчләр булып санала. «Зөһрәт әр-рийаз...» китабында да аларның эш-гамәлләре, уй-фикерләре аша әсәрнең төп идеясе ачыла, әхлакый яктан югары баскычта торган геройларны укучы үзенә үрнәк итә.

Шунысы игътибарга лаек: Сөләйман бине Дауд Суваринының Йосыф һәм Зөләйха мәхәббәте, сахрада коры баш сөяге рәвешендә табылып, үзенең үткәнен риваять итүче Кисекбаш тарихлары алдагы чорларда Урта гасырлар татар әдәбиятында киң таралыш алган сюжетлар рәтендә санала. «Кыйсса-и Йосыф», «Нәһҗ әл-фәрадис», «Җөмҗөмә Солтан» әсәрләренең авторлары Сөләйман бине Дауд Суваринының «Зөһрәт әр-рийаз... » әсәре белән таныш булганнар, андагы риваятьләрдә китерелгән тарихларны үз әсәрләренә сюжет итеп алганнар дип фаразларга нигез бар. Һәрхәлдә, бу юнәлештә алга таба фәнни тикшеренүләр һәм эзләнүләрнең мөһим һәм кызыклы фәнни табышларга китерәсенә шик юк.

«Зөһрәт әр-рийаз»дан алынган хикәятләрнең шулай ук XV гасырда госманлы галиме Ягъкуб бине Сәид Гали язган «Мәфатих әл-җәнан фи шәрхе шәригат әл-ислам» әсәрендә, XVI гасыр ядкяре «Бостан әл-кодес вә Гөлестан әл-өнес»тә, Мөхәммәд Чокыраклызадәнең «Алты бармак» китабында очратырга мөмкин. XIX гасыр татар галиме Хөсәен Әмирханның «Нәҗм әт-тәварих»ында (Тарихлар йолдызлыгы) һ.б әсәрләрдә күрергә мөмкин. Бу исә, Сөләйман бине Дауд Сувари иҗатының Урта гасырлар татар әдәбияты мәйданы белән генә чикләнмичә, барлык мөселман дөньясында киң таралыш алуын тагын бер кат раслап тора.

Әдәбият

Гомәров И.Г. Татар иляһият гыйлеме традицияләренең билгесез чыганаклары: Сөләйман бине Дауд әс-Суваринең «Зәһрәт әр-рийаз... » хезмәте // Фәнни Татарстан. 2019. № 4. Б. 50–54.

Мәрҗани Ш. Әл-кыйсмел-әүвәл мин китаб Мөстәфад әл-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар. Казан: Б.Л. Домбровский табегъханәсе, 1897.

Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу. М.: Главная редакция восточной литературы, 1971.

Рәмзи М. Тәлфикъ әл-әхбар вә тәлкыйх әл-әсар фи вакаигъ Казан вә Болгар вә мөлүк әт-татар. Бәйрүт: Дар әл-көтүб әл-гыйльмия, 2002 (гарәп телендә).

Таджаддин ал-Булгари. Большой тирйак. (Большое противоядие) / Издание текста, пер. с араб., предисл., коммент. А.Б. Халидова; научн. ред. М.А. Усманов. Казань, 1997. 52 с.

Хәлифә Хаҗи. Кәшф әз-зөннун ган әл-әсами көтүб вә-л-фөнун. Әл-җильд әл-әүвәл. Бәйрут: Дар Ихъя әт-түрас әл-гарәби. (гарәп телендә).

Гомәров Илһам Госман улы,
филология фәннәре кандидаты,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге мөдире